

GAZDASÁGTALANSÁGI SZÁMÍTÁSOK¹

(MAKROGAZDASÁG, KÖRNYEZET, POLITIKA ÉS TÁRSADALOM)²

Fleischer Tamás

1./ Környezetátalakító beruházásokról nem rövid távú pénzügyi megtérülés alapján kell dönten

Előre kell bocsátanom, hogy fontosnak, és nem mellőzhetőnek tartom azokat az érveléseket, amelyek a BNV-beruházás gazdaságossági indokolásában szereplő következtetlenségekre mutatnak rá, azt részleteiben vitatják. Nem e viták helyett, de ezek mellett szükségesnek tartom azonban, hogy és szélesebb összefüggésbe helyezzük e számításokat.

Eszerint a létesítmény gazdaságos, ha a pénzügyi megtérülése egy reális időhorizonton belül kimutatható, - illetve gazdaságtalan, ha a befektetés a beruházó számára ekkorra nem térül meg.

¹ Az előadás a Duna Kör által 1988. szeptember 2 - 4 között Budapesten rendezett "Dunai duzsasztógátak" c. konferenciára készült és ott elhangzott.

² Megjelent: *Nem kell mindennek kifizetődőnek lenni, de...* Magyar Nemzet 1988 szept. 27.(röv.); *Gazdaságtalansági számítások* Delta-Impulzus 1988. okt. 8.; *Gazdaságtalansági számítások* In: KindlerKönyv Írások Kindler József hatvanadik születésnapjára Szerk. Zsolnai László és Kocsis Károly MKKE Vállalatgazdaságtan Tanszék Budapest 1989; *Gazdaságtalansági számítások* In: Utánunk a vízözön A Duna Kör konferenciáján (1988 szept. 2-4) elhangzott előadások Duna Kör ELTE-ÁJTK Politikatudományi Tanszékcsoport Budapest 1989

Azt állítom, hogy országresznyi területet, jelentős népességet érintő, strukturális változásokat előidéző környezetalakító beruházásnak nem kell pénzügyi értelemben rövid távon megtérülnie. Ha egy beruházás hatalmas ivóvízkészleteket ment meg, bevédi a meglévő parti szűrésű kutakat, javítja a szennyezett vizek természetes tisztulási folyamatát, stabilizálja a mederállapotokat, javítja az árvízvédelmet, biztosítja a talajvizszintet, a mezőgazdaság érdekeit, a különböző településeken lakók biztonságát, nyugalmát, kulturált üdülését, a hajózás zavartalanságát stb., - nos, akkor ettől a beruházástól teljesen értelmetlen lenne azt is várni, hogy a befektetett tőke pénzügyi értelemben a bank számára megtérüljön. Természetesen ebben az esetben is van értelme a gazdaságossági számításnak; hiszen e kifizetett célokat különböző módszerekkel lehet elérni: és a különböző alternatívák összevetésénél természetesen kiemelkedően fontos szempont az, hogy az azonos célt melyik megoldás éri el olcsóbban.

A BNV létesítése - ha innen nézzük - több szempontból is fonák. Azok a környezeti hatások, amelyeket a fentiekben felsoroltunk, éppen fordítva merülnek fel: elszennyezi az ivóvízkészletet, eltömi a parti szűrésű kutakat, csökkenti a természetes tisztulási képességet stb. A legnagyobb pozitívum, amit a beruházók a kérdések többségénél ígérni tudnak, annyi, hogy nem valószínű, hogy elszennyezi, megoldható, hogy ne tömődjön el, stb. Tehát még ez sem pozitívum, csak a negatívum tagadása, illetve annyi, hogy műszaki megoldásokkal a jelenlegi szint visszaállítható, tartható. Éppen a strukturális jellegű pozitívumok hiányában terelődik a vita egy üres mederbe: mintha az energiatermelés - egyébként aligha is igazolható - gazdaságossága lenne itt a fő probléma, mintha ezen múlna minden. Ha meg sem fogalmazódnak a pozitív célok, akkor persze nehéz elvárni, hogy ezek alternatív elérési módjairól szóljon a vita. Marad az egyetlen "alternativa," és erről állítom, hogy a pénzügyi megtérülés kérdése itt nem döntő érv.

Egyrészt tehát azért nem, mert egy hosszútávú beavatkozásnak ez nem lehet perdöntő szempontja: attól, hogy a pénzügyi norma szerinti megtérülés nem áll fenn, még a beruházás lehetne hasznos, jó; és megfordítva, még ha rövid távon valóban megtérülne, akkor is lehetne káros és leállítandó. Például lehet olyan helyre, a belvárosba Duna-alagutat tervezni, ahol a forgalom kihasználná, ám a városszerkezetben előidézhető strukturális kár mégis hibássá teszi ezt a döntést. Lehet egy kulturális létesítmény is úgy gazdaságos - a terméke eladható - hogy közben hosszú távon strukturális kárt okoz. Ezekben az esetekben az externális - tehát a megtérülésen kívül jelentkező - hatások jelentősége nagyságrenddel meghaladhatja a pénzbeli hasznot.

Másrészt azonban a tényleges döntéshozó számára sem valódi érv a pénzügyi megtérülés kérdése. Világos, hogy nem annak alapján születnek a döntések: a gazdaságossági számítás csak utólagos legitimáló eszköz. Fontos rámutatnunk a számításoknál elkövetett torzításokra: de világosan kell látni azt is, hogy ennek kimutatása

még nem tántorítja el a döntéshozókat, hiszen valójában nem alkalmi tévedésről, véletlen döntési hibáról van itt szó.

2./ Az elkövetett hibák nem alkalmi tévedések eredményei, hanem az újraelosztásra épülő makrogazdasági mechanizmus belső logikájából fakadnak

A központosító és újraelosztó gazdasági mechanizmus fontos sajátossága, hogy a vállalatok, intézmények, ágazatok fennmaradása, működése, végső soron pénzügyi mérlege is, nagymértékben nem a piaci folyamatok függvénye, hanem az újraelosztott pénzforrásokhoz való hozzájutás eredménye. Ennek megfelelően persze a vállalat, intézmény tevékenységének homlokterében sem a kiszolgáló tevékenység jó ellátása, azaz a piacon történő megfelelés áll, hanem ennél fontosabb számára, hogy megfelelő pozícióra tegyen szert az újraelosztási forrásokért való sorbanállásnál. Ismerjük ennek különböző módjait, vállalati praktikáktól a várossányilvánításért folyó küzdelmekig, vagy a kiemelt üdülőterület státuszának megszerzéséig. Ahogy szűkülnek azonban az újraelosztható, szabad források, úgy lesz egyre kíméletlenebb az értük folytatott harc is. Az elosztó maga is kényszerhelyzetbe kerül, és egyre inkább csak a tűzoltómegoldásokra jut pénz: oda, ahol már borulna a gazdálkodás, ahol azonnali csőd fenyeget.

Ez azonban megszabja a sorbanállók stratégiáját is: így válik számukra a leghatékonyabb üzemállapottá a majdnem-csôdben-levés állapota. Itt nem az eredményesség a kifizetődő, - mint a piaccgazdaságban - hanem a csôd kilátása. Például, ha látványos torlódás van az úton, az igazolja az autót, híd, stb. szükségességét; ha leáll a gyár, akkor várható az importkorlátozás feloldása. Néha a véletlen is segít: ha sok a tűzeset, kiderül, hogy többet kell vizágyukra fordítani, az árvízveszély természetessé teszi, hogy gátakat kell magasítani. De nem érdemes mindig a véletlenre várni. Egy ügyesen megépített (vagy lezárt) híddal ki lehet kényszeríteni valahol a torlódásokat, determinálni lehet a további beruházásokat. És persze egy állandósított árvízszint is ébrentartja a feszültséget: és persze, ha akut problémává válik a vizek elszennyözôdése, a szennyvizek tisztítása stb., ez mind-mind műszakilag megoldható, egyben elismert és díjazott feladattá válik.

A BNV persze már önmagában is szép feladat: önmagában is érthetôvé teszi az érte való kapaszkodást. De ha elkészülte után csak a negyede igazolódik a mai agályoknak, az majd különösen megnöveli az ágazat fontosságát, súlyát és persze az ide áramló pénzeket.

Logikus tehát a lépéssorozat, és nem különbözik a bányászat vagy a közlekedési ágazat taktikájától: belefogni valamibe, ami azután hosszú időre determinálja a to-

vábbi lépéseket, merevítve, megőrizve a struktúrát - jelen esetben a pénzelosztási struktúrát, az ott kivívott pozíciót.

Nem egyedi tehát ebben a BNV: sok elődje van Sztálinvárostól az olefinprogramig - és persze vannak kortársai is. Hasonlatos hozzá a Lágymányosi hid építésének gôzhengere is, de szélesebb értelemben, az előrenyomulás mechanizmusát, az ellenvélemények elhallgatását, a nemzetközi méretű tiltakozás semmibevevését illetően rokonának tekinthető az a dózerokkal történő "településfejlesztés" is, amiről olyan sokat beszélünk idehaza, teljes egyetértésben - szakemberek és laikusok.

Az ujraelosztásra felépülő makrogazdasági mechanizmus törvényszerű következményének tekinthetjük ezt a torz beruházási kampánypolitikát.

Világos, hogy a termelés szférájában a piac előtérbe kerülése indíthatja el az elmentmondások feloldását. Országrészeket átfogó infrastrukturális, környezeti beruházások azonban fejlett piacgazdaságokban sem a piacon dőlnek el: e szférában ott is érvényrejut az állami ujraelosztás. Vajon ott nem készíti ez a szisztéma speciális mutatóanyagokra a kedvezményezettet?

A válasz az, hogy ott is problémát jelent, hogy a dotáció igénybevevői esetenként a köldökzsinór fennmaradásában, és nem a megszüntetésében válnak érdekeltté. Mezőgazdaság és szociálpolitika, városgazdálkodás és mindenkori válságiparág válhat ott is pazarlóvá és ellenérdekeltté emiatt. A különbséget, amit nyomatékosan alá kell húzni, az jelenti a mi rendszerünkhöz képest, hogy ott működik egy fék, ami nem engedi elhatalmasodni, uralkodóvá válni e hatásokat.

3./ A döntések feletti társadalmi kontroll feladata annak biztosítása, hogy ne válják uralkodóvá a rászorultságot, a csôdöt díjazó érdekeltség

A piaci szférában az árverseny, az új termelők állandó színrelépése és más hatások fékezik a monopolhelyzetek kialakulását, azaz ellátnak - ha nem is hibátlanul - egy szabályozó, kontrolláló szerepet is. A dotáció-orientált, ujraelosztáson alapuló szférában azonban ilyen automatizmus nem működik: társadalmi úton kell arról gondoskodni, hogy ne alakulhasson ki döntéshozói, döntésbefolyásolói monopólium.

Az igazi problémát ez jelenti: hogy ugyanis nálunk nem működik a társadalmi kontroll. Ma már sűrűn hangoztatott tény, hogy a politikai rendszerünk nem intézményesítette az alulról építkező, demokratikus kontroll lehetőségeit; a hatalmi, politikai döntések egy elvont térben lebegnek.

A gyakorlatban a döntéseket a döntéshozói szakértelem misztifikálása veszi körül. Ez a politikai kompetencia misztifikálását is jelenti: de szakmapolitikai, vagy

szakkérdésekkel összefüggő politikai kérdések esetében is kialakult a döntésképes, döntésre kompetens szakember mitosza: ő az, aki Pozíciója révén birtokában van a Lényeges Információnak (és természetesen csak az a lényeges, aminek birtokában van), és a Módszereknek. Mindennapos a társadalmi vitáinkban, hogy a szakemberek a kérdezők hozzá nem értésére, szakszerűtlenségére hivatkoznak: pedig nem a lakosságnak kell a szaknyelvet megtanulnia, hanem a szakértőnek kell a döntési alternatívákat közérthetően megfogalmaznia: megfogalmazni a politikus számára, megfogalmazni a képviselő számára, megfogalmazni a lakosság számára. Itt a laikusnak van joga számonkérni, ha az általa felvetett kérdésekre nem kapott választ - ehelyett minduntalan rendreutasítást kap, hogy szakszerűtlenül kérdez.

Persze, világosan megfogalmazott helyzetkép és döntési alternatívák esetén egy sokkal szélesebb réteg jut ténylegesen a döntések kontrolljához; és természetesen ezzel együtt ahhoz a lehetőséghez, hogy érvényesítse (de legalább is megfogalmazza) az érdekeit. A döntési monopólium megtörése az érdekérvényesítési monopolhelyzet megszűnését is jelenti, ezért korántsem egyszerű technikai lépésről, vagy nyelvhasználati, fogalmi kérdéstről van szó. (Természetesen mindezekre érvényes, hogy az egészségügy, a posta vagy a közlekedés stb. ugyanolyan példákval szolgálhatna, mint a most és itt előtérben álló vízügy.) A műszaki hozzáértés köré vont misztikum mindaddig természetes harci eszköze marad bármelyik ágazati érdekcsoportnak, amíg a társadalom ki nem kényszeríti - részben a választott képviselői és politikai döntéshozó intézményein keresztül is - a valós döntési alternatívák közérthető értékélését, áttekinthető összevetését. Csak ez jelenthet társadalmi kontrollt, - és ezt nem helyettesíti a közvélemény *tájékoztatása*, főleg nem a közvélemény *utólagos* tájékoztatása.

4./ Újraelosztás + a társadalmi kontroll hiánya = önfelőlő rendszer pozitív visszacsatolással

Az eddigiekben két rendszerjellemzőt - az újraelosztást és a társadalmi kontroll hiányát - az érdekek és az ezt követő megnyilvánulásaik oldaláról jellemeztem. A továbbiakban e jellemzők együttes működését kívánom szabályozási aspektusból megközelíteni.

A redisztribúció hatásaiból gyakran emlegetjük azt a kárt, amit a források központosításának a lépése okoz (beavatkozás a folyamatokba, a prosperálóknak lefékezése, lefelé nivellálás, a centrum pazarlása stb.) Most nem ezt a lépést vizsgálom, hanem kizárólag a már központosított források újraelosztásának a fázisát. A két változó tehát: a már központosított, felosztásra szánt összeg az elosztás előtt, - illetve a felhasználható forrás az elosztás után. Első megközelítésben ez egy azonosság: a két

összeg megegyezik egymással. Az újraelosztás esetén ez egyben a deklarált maximum ("csak azt lehet elosztani, amit megtermeltünk").

Valójában azonban a forrásokhoz való hozzájutás (a sorban való tülekedés - "turbulencia") egyre jelentősebb költségekkel jár, és ahogy láttuk, torz struktúrába szerveződő pazarló alibiberuházásokat tesz logikussá. Ennek értékét levonva, végül is a célszerűen felhasználható szétosztott források összege kisebb, mint a szétosztás előtti összeg. Minél nagyobb áldozatokkal jár a forrásokért folyó harc, annál inkább tekinthető egy tétel újraelosztása egy negatív összegű stratégiai játszmának, az újraelosztás folyamata pedig ilyen játszmák sorozatának.

Összefoglalva a korábbiakat, a BNV építését erőtető érvelés és tevékenység teljesen megfelel egy társadalmi kontrollt nélkülöző, centralizált újraelosztási mechanizmusban érvényesülni próbáló ágazat várható stratégiájának: a műszaki kérdések misztifikációjával (egy alternatíva nélküli fejlesztési változat presztizsszemponttá emelésével), a csőddel fenyegető állapot tartósításával, ezzel a központi forrásokból minél nagyobb hányad lefoglalásával, minél nagyobb további beruházási elkötelezettség révén a döntési fórumok kényszerszituációba hozásával.

A válság igazi mélysége azonban azzal jellemezhető, hogy sok kevésbé megalapozott, gazdaságtalan beruházásunk van, és hogy mindezt gazdasági-politikai berendezkedésünk nem képes kiküszöbölni, sőt, ezek a berendezkedés logikus folyományaiként keletkeznek.

A csődállapot határán egyensúlyozó ágazati politikákból nem is adódhat össze más, mint egy csőd szélén egyensúlyozó ország. Ezen a szinten összegeződik a részpolitikák minden vesztesége: mindenki rászorul, veszteséges, és támogatandó: már nem csupán taktikából, de objektív módon is. Ez megerősíti azt a látszatot, hogy az adott típusu újraelosztásra szükség van. A forrásfelélő fejlesztések, - ténylegesen működő mérték, kontroll, azaz fékező hatás hiányában - önmagukat erősítő hatásláncot indítanak el. Mint a blöffölni kényszerülő adós, aki csak úgy tarthatja fenn magát, ha újabb hitelezőket győz meg, s egyre tágitja a hitelezők körét.

Jó lenne meggondolni, hogy ebből az utcából *előre* nem lehet menekülni. Negatív összegű játszmában is lehet egy ideig - ügyes játékkal - nyerni a többiek rovására, de idővel a források felélése, elfogyasztása miatt ez is egyre valószínűtlenebb, és csak a veszteségeken lehet osztozkodni.

A bevált beidegződések tovább nem segítenek, gyökeres változtatásra van szükség. Minden korábbi döntést felül kell vizsgálni, mert azok torz értékszempontok alapján születhettek. És ekkor nem csak a veszteség vagy a nyereség várható értéke fontos, de ha a becslés szórása, a döntés kockázata, a bizonytalanság jelentős, - azaz további jelentős elkötelezettségekkel járhat a döntés - akkor, ma esetleg éppen emiatt nem szabad a beruházást folytatni.

A játszmából való kihátrálásnak az esélyét, tehát a strukturaváltoztatási lehetőség mozgásterét szűkíti ugyanis le minden - de különösen a hagyományos szerkezetet magával hordozó - beruházási elkötelezettség. Márpedig a társadalmi kontrollt magába építő új politikai mechanizmusnak - döntési tere is szüksége van.

1988. aug. 30.